

Ako skončil komunizmus

SVE po roce 1989 POLb1116

podzim 2021

Doc. M. Rybář, PhD.

Aký je vplyv minulosti?

- minulosť vždy vplýva na súčasnosť, ale ako?
- aká minulosť? → post-komunistické krajiny mali niekoľko minulostí
- **predkomunistická minulosť:** ovplyvnila mieru, v akej boli ich politické a právne tradície a kultúrne vzorce správania kompatibilné s modelom reálneho socializmu
- **komunistická minulosť:** vplývala na konfiguráciu režimných aktérov a podobu (či absenciu) opozície, ale aj na mieru represíí, ekonomických vzťahov a pod.
- **typ tranzície:** aké rozhodnutia boli učené v čase rokovania o podobe konca starého režimu a základoch nového režimu

Autonómno st' aktérov vs. vplyv štruktúr

- predkomunistické obdobie ovplyvnilo podobu komunizmu a jeho parametre zase vplývali na podobu pádu komunizmu, nešlo ale o dopredu určené a nevyhnutné (deterministické) procesy
- štruktúra vs. aktér (agency)
- bod zlomu a závislosť od zvolenej cesty (critical juncture and path dependency)
- obdobia, kedy rozhodnutia aktérov získavali na dôležitosti (relatívne veľká miera autonómie aktérov (agency))

Podobnosť i a rozdiely v regióne SVE

- na jednej strane veľká miera diverzity pokiaľ išlo o mieru industrializácie, urbanizácie, sociálny dištanc od Ruska/Sovietskeho zväzu, alebo právne tradície v čase nástupu komunizmu
- na druhej strane nie je náhoda, že komunistické režimy skončili v približne rovnakom čase
- zdieľanie inštitucionálnych, ideologických ekonomických a sociálnych elementov („dedičstvo komunizmu“)

Spoločné znaky krízy systému

- 1) obrovská ekonomická neefektívnosť
- 2) kolaps ideologickej legitimacy (oprávnenosti režimu)
- 3) neschopnosť prispôbovať sa meniacim podmienkam (chýbajúci mechanizmus získavania informácií o náladách a preferenciách)
- prejavy tejto krízy a reakcie režimu na ňu sa v každej komunistickej krajine líšili

Špecifiká pádu komunizmu v komparatív nej perspektíve

- 1) úplne absentovala *kontraelita*, ktorá by do rokovaní vstupovala ako jasná alternatíva režimovým elitám a ktorá by následne konala ako reprezentantka transformačných záujmov
- 2) náhodnosť a podmienenosť procesu tranzície zanechala významné inštitucionálne dedičstvo (sčasti práve kvôli absencii transformačných záujmov)
- 3) jedinečným dôsledkom tranzície bolo v dvoch prípadoch zánik štátu (NDR, Československo)

Rôznorodosť posttotalitných režimov

- všetky komunistické režimy v strednej a východnej Európe okrem Poľska zdieľali spoločnú skúsenosť totalitného politického režimu, ale vstupovali do predtranzičného obdobia už vo fáze **posttotalitného** režimu
- nie samostatný typ autoritárskeho režimu, ale odvodený od predchádzajúcej existencie totalitného režimu a predstavuje jeho rozkladnú fázu
- v žiadnej zo základných dimenzií (pluralizmus, ideológia, mobilizácia a líderstvo) režim nespĺňa znaky totality

Koniec komunizmu: vyjednávania, kolaps a kontrola

- podobnosť tranzičných ciest:
 - **vyjednávania:** Poľsko a Maďarsko
 - **kolaps:** Československo a Východné Nemecko
 - **kontrola:** Rumunsko a Bulharsko
-

Vyjednávanie: Poľsko a Maďarsko

- reforma pactada – ruptura pactada
- všetky dôležité podmienky boli splnené na to, aby sa začala zjednaný prechod:
- 1) zástancovia umiernennej línie v opozícii aj na strane režimu disponovali politickou váhou (vplyvom)
- 2) obe tieto skupiny verili, že dohoda bola preferovanou alternatívou
- 3) obe skupiny umiernených aktérov nakoniec na svojej strane prevážili
- maďarský okrúhly stôl, na rozdiel od poľského, nevedol k zdieľaniu moci, ale priamo k parlamentným voľbám

Poľsko: charakter režimu 1947-1989

- Linz a Stepan argumentujú, že režim v Poľsku nikdy nenapíňal definičné znaky totalitarizmu
- 1. limitovaný societálny pluralizmus
- 2. pôdohospodárstvo
- 3. zásadné premeny stranického vedenia

Výsledky okrúhleho stola

- Solidarita sa zúčastní volieb v r. 1989, bude môcť súťažiť o 35% kresiel v Sejme
- vytvorí sa post prezidenta so silnými výkonnými právomocami, ktorého zvolí parlament (toto preferovali komunisti)
- vytvorí sa Senát a všetkých 100 kresiel bude otvorených aj pre solidaritu
- komunisti očakávali, že spolu s podriadenými organizáciami budú kontrolovať väčšinu kresiel na spoločnom zasadnutí oboch parlamentných komôr, takže by kontrolovali prezidentský úrad
- zároveň verili, že spolu s podriadenými organizáciami budú mať väčšinu v Sejme a budú tak kontrolovať aj vládu

Vnútroštruktúrna rôznorodosť komunistov v Maďarsku

- po potlačení povstania v r. 1956 nastúpil gulášový komunizmus
- komunistická strana sa stávala heterogénnou, čo viedlo k vzniku vnútrostraníckej alternatívy:
- umiernení predstavitelia komunistického režimu bez silného puta ku komunistickej ideológii (reformátori, umiernení a pod.)
- typickou ilustráciou bol Miklós Németh, vyštudovaný ekonóm, ktorý v 80.-tych rokoch dokonca strávil rok na Harvarde a v roku 1988 sa stal predsedom maďarskej vlády
- (počas roka 1989 zo strany vystúpil a po slobodných voľbách 1990 sa stal viceprezidentom Európskej banky pre obnovu a rozvoj)

Charakter maďarskej opozície

- na rozdiel od Poľska bola maďarská opozícia rozdelená do viacerých politických iniciatív
- už od polovice 80.-tych rokov existovala /ľudová/nacionalistická iniciatívna rurálnej inteligencie Maďarské demokratické fórum, ktorá udržiavala kontakty s reformným krídlom komunistickej strany
- neformálne sa obnovoval okruh ľudí spojených s tradičnými politickými stranami, predovšetkým Maloroľnícka strana a Kresťanská ľudová strana
- o niečo neskôr vznikla liberálna iniciatíva budapeštianskej inteligencie Zväz slobodných demokratov a radikálna študentská iniciatíva Fidesz

Rokovania za okrúhlym stolom

- riziko, že rozdelenie opozície (rozličné strany) komunisti využijú na separátne rozhovory a samostatné mini-dohody
- napriek tomu Opozičný okrúhly stôl ostal jednotný až do konečnej dohody zo septembra 1989
- nenásilie (odkaz na 1956) bolo jednou z hlavných priorít účastníkov rozhovorov, konsenzuálna demokracia bola preferovanou formou budúceho režimu
- hlavné body sporu sa týkali volebného systému a postavenia prezidenta v novom režime

Rokovania za okrúhlym stolom

- komunisti chceli väčšinový volebný systém a silného prezidenta voleného priamo, prípadne voleného ešte starým parlamentom
- opozícia žiadala proporčný volebný systém, slabú hlavu štátu a jej zvolenie parlamentom po parlamentných voľbách
- komunisti dúfali, že budú mať viditeľnejších kandidátov a vďaka silnej straníckej organizácii a zdrojom financií dokážu profitovať z väčšinového systému
- zároveň mali populárneho lídra, umierneného reformátora Imre Pozsgaya, ktorý mal najväčšie šance vyhrať priame prezidentské voľby
- referendum: slabý prezident a parlamentné voľby pred voľbou prezidenta

Kolaps: Českosloven sko a NDR

- ČS: zamrznutý posttotalitný režim
- na rozdiel od Maďarska v Československu nedošlo k zjednanej tranzícii
- režim skolaboval po desiatich dňoch masových demonštrácií
- **situácia opozície:** kľúčovým faktorom bolo, že po invázii v roku 1968 si množstvo potenciálnych otvorených oponentov zvolilo exitovú stratégiu (emigrácia)
- len postupne vznikali početne obmedzené iniciatívy (VONS, Charta 77 a pod.)
- hlavným opozičným étosom opozície bol *život v pravde* a existencia v paralelnej kultúre (bez kapacít vyjednávať s režimom)

Československo

- **situácia režimu/štátostrany:** masové čistky po roku 1968, zhruba 1/3 straníkov vylúčená
- prevaha straníckych kádrov orientovaných na kariéru a osobný prospech
- vzhľadom na 1968 absencia umierneného krídla, žiadne pokusy o ekonomické reformy (vs. Maďarsko)
- imitácia zmeny pod vplyvom ZSSR a perestrojky, ktoré vedenie chápalo ako vlastné ohrozenie

Kolaps: konceptuál ne súvislosti

- 1989: vládnuca elita nebola schopná dojednať podmienky svojho odchodu z mocenských pozícií
- kolaps je výsledkom rigidity, skostnatenosti a straty akcieschopnosti elity, ktorá nedokázala prijímať rozhodnutia ani predpokladať možný vývoj a reagovať naň
- dôsledkom skutočnosti, že stredné kádre v donucovacom aparáte režimu (milície, polícia, armáda) režim opustila - neverili v jeho legitimitu, resp. v legitimitu jeho obrany
- okrúhly stôl, v ktorom so zástupcami opozičných iniciatív jednal predstaviteľ exekutívy (nie strany)

Kolaps: konceptuál ne súvislosti

- zdôrazňovanie opozičných iniciatív, že ich hlavným cieľom je zabezpečiť slobodné voľby (a nie reprezentovať masy na uliciach)
- úplné podcenenie ústavných základov nového/rodiaceho sa režimu - odstránenie článkov proklamujúcich vedúcu úlohu KSČ a marxistickej ideológie
- ale zachovanie fiktívneho a nefunkčného rámca dvojčlennej federácie (v ktorom mala fakticky 1/10 federálneho parlamentu právo veta v ústavných otázkach)

Východné Nemecko (NDR)

- malo v sebe zabudovaný neodstrániteľný defekt: nepredstavovalo etablovaný národný štát, ale komunistický režim, ktorý vládol na viac-menej náhodne vybranom území
- režim bol nútený byť ortodoxný a rigidný, pretože každá kritika režimu alebo pokus o reformu by fakticky ohrozovala existenciu štátu
- pre obyvateľov zároveň existovala atraktívna možnosť emigrácie do SRN, kde čelili podstatne menším adaptačným tlakom než pri bežnej emigrácii

Východné Nemecko (NDR)

- politický režim v NDR bol teda aj najviac závislý od akcií zo zahraničia, hlavne od reakcie ZSSR na vývoj
- po vzdaní sa možnosti násilného zásahu proti masovým demonštráciám pokojne protestujúcich občanov režim skolaboval
- rozhodujúcou otázkou bolo eventuálne zlúčenie so SRN a jeho načasovanie
- faktor ZSSR, ale tiež ďalších mocností (Francúzsko)

Kontrola: Bulharsko a Rumunsko

- **Bulharsko**
- nástup komunistov k moci bol uľahčený diskreditáciou bulharskej vlády spolupracujúcej s nacistami a rozhodujúcou úlohou Červenej armády:
- sovietske vedenie okamžite inštalovalo komunistickú vládu, ktorá rýchlo zlikvidovala existujúce nekomunistické sily
- po získaní moci si stalinistické vedenie upevnilo pozíciu čistkami v strane
- Bulharsko bola agrárna krajina, v ktorej industrializácia a urbanizácia prichádzala až po nástupe komunistov k moci
- málopočetná liberálna buržoázna inteligencia bola obmedzená a po komunistickom prevrate perzekvovaná

Skorý posttotalit ný režim

- Linz a Stepan označujú Bulharsko ako skorý posttotalitný režim, t.j. režim, ktorý prekonal prechod od plného totalitarizmu len v polovici 80.-tych rokov
- tento režim v roku 1989 inicioval prechod od komunizmu a nad procesom tranzície neustratil kontrolu
- nezávislé (opozičné) skupiny začali vznikať okolo environmentálnych a odborárskych tém (Ekoglasnost, Podkrepa) a až počas roka 1989
- vodca komunistov Todor Živkov si zachoval dominantné postavenie v strane od roku 1956 až do novembra 1989
- jeho odstránenie neiniciovala vznikajúca opozícia a jej aktivity, ale samotné širšie stranícke vedenie

Živkov a Mladenov

Kontrola v rukách režimu

- po odstránení Živkova nebolo jasné, akým smerom sa režim vydá: v priebeh mesiaca sa ale konali masové demonštrácie a nový komunistický šéf Mladenov inicioval ústavné zmeny (koniec vedúcej úlohy strany)
- predstavitelia komunistov iniciovali rokovania, na ktoré pozvali zástupcov vznikajúcich iniciatív
- ich program aj priebeh sa odohrával pod vedením zástupcu komunistov
- komunistická strana sa premenovala na Bulharskú socialistickú stranu a zorganizovala súťaživé voľby, opozícia úspešná vo väčších mestách, inak dominancia postkomunistov

Rumunsko

- tranzičná cesta Rumunska bola najzložitejšia a zmena režimu tu začala ako v poslednej krajine
- ako jediná krajina zažila významnú mieru násilia, ktoré sprevádzalo zmenu režimu
- násilie sa rozpútalo v novembri a decembri 1989 proti študentom a rodiacej sa opozícii v Temešvári a Bukurešti
- násilným spôsobom bol odstránený aj najvyšší predstaviteľ komunistického režimu v decembri 1989 bol Nicolae Ceausescu aj s manželkou popravený

Posttotalit ný a sultánsky režim

- Linz a Stepan označujú rumunský komunistický režim ako zmes raného posttotalitného a sultánskeho režimu
- pred 1989 malo Rumunsko najmenšiu mieru organizovanej protikomunistickej opozície aktivít spomedzi krajín SVE
- najvyšším predstaviteľom režimu bol N. Ceausescu od roku 1965 až do jeho konca v decembri 1989
- k moci sa dostal ako zástanca kolektívneho vedenia, keď nahradil stalinistického generálneho tajomníka Gheorghiu-Deja

Personalizmus a nacionalizmus

- v priebehu krátkeho obdobia sa stal faktickým neobmedzeným vládcom krajiny
- cesty do vplyvných pozícií záviseli výlučne od jeho ľubovôle
- do kľúčových pozícií v štáte dosadil svojich rodinných príslušníkov - manželku a bratov, pričom so svojim synom počítal ako s následníkom
- personalizmus a manipulácia s nacionalizmom boli kľúčové aspekty komunistického režimu v Rumunsku
- úloha ideológie postupne upadala, zdôrazňovalo sa obohatenie komunistického myslenia prácami N. Ceausesca („karpatský génius“)

Ceausescu a jeho nástupca
Iliescu

Dôsledky sultánskeh o režimu

- Ceausescu si zachoval určitú mieru autonómie v komunistickom bloku:
- odsúdil inváziu do Československa, v Rumunsku boli na návšteve Nixon aj de Gaulle a pod.
- v sultánskom režime vychádza moc zo sultána, nie z neosobných pravidiel alebo z legitimizačnej úlohy ideológie
- vedúca úloha strany bola nahradená absolútnou mocou generálneho tajomníka
- tvrdé potláčanie a predchádzanie akejkoľvek opozícii (vo vnútri alebo mimo režimu), dôležitá úloha tajnej služby kontrolovanej Ceausescom

Tranzičná cesta: odstránenie sultána, preventívna demokratizácia

